KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

CSUKA ZOLTÁN KÖLTŐI AKTIVIZMUSÁNAK MEGHATÁROZÓ JEGYEI

UTASI CSABA

Amikor Csuka Zoltán a húszas évek elején emigránsként Újvidékre érkezett, néhány lelkes, nyugtalan fiatalra talált, aki Kassákra esküdve tartós összefogásra készült. Közönségtoborzás céljából aktivista matinét szerveztek, hatalmas papírlepedőkön tüntetve föl annak programját. Bár az előadás végül kudarcba fulladt, a gyér közönség előtt elhangzott bevezető beszéd fönnmaradt, melynek főbb pontjai híven érzékeltetik a kis csoport intencióit. Az „örömös élet felé menetelünk" – hangoztatják már az első bekezdésben, hogy aztán e menetelés alapvető komponenseit is megnevezzék. Megszabadultunk „minden leigázó gravitáció"-tól, kerüljük a „cifra, csengő szavak"-at, megvetjük az embert „vallásokba és pártokba abroncsoló" dogmákat – vallják, s az *embertestvér* fogalmát állítva középpontba, leszögezik, hogy igazi társaik csakis a „világot magukban hordó teljes emberek" lehetnek, kik „hidat vernek az egymást kiáltó partok közé". E bevezető egészen egyértelműen Kassák Lajos 1916-os programcikkével mutat rokonságot, mely nagy nyomatékkal hirdette meg, hogy az új irodalomnak szabadulnia kell minden konvencionális „eszmei" és technikai pányvától, hogy az új költészet témája a „kozmosz teljessége", hangja a „magukra eszmélt erők éneke", glorifikált ideálja pedig a „végtelenbe derülő Ember", minek következtében az új költészet „nem lehet kivirágzott homlokú sznobok rímcsöngetése hisztérikus asszonyok altatásához".

A két program célkitűzéseinek nagyfokú megegyezése arra enged következtetni, hogy az újvidéki aktivisták a forradalmak előtti Kassák nyomdokain indultak. S csakugyan: Csuka Zoltán már pécsi verseiben „új nap"-ot dob az égre lázadón, és a „Mindeneket egybekovácsoló Egység" nevében kimondja, hogy a dohos, régi, korhatag világ ellenében „most új eget és új földet kívánunk". Újvidéken aztán kolumbuszi kedve még magasabbra csap. Most már

a „felharsant szemű pitymallat"-ot himnuszozza, s úgy véli, hogy ha az új költők megszólalnak, a föld végtelen ereje, a munka hatalma és a jövendők gyárszirénái „egyetlen és mindenek felett álló harmóniába szaladnak", annál inkább, mert az „éjszaka elúszott a mezők izmos vállairól", az új ember pedig „már a küszöbön áll és énekel". A teljes értékű, radikális megújulás vágyképzeteit Csuka Zoltán egyfelől szimultanista eszközökkel, másfelől hipertrofált képekkel próbálja fölerősíteni. A földi élet és a kozmosz egymástól távol álló jelenségeinek, képződményeinek nyelvi jeleit szerkeszti egymás mellé, rendszerint megszemélyesítőn, hogy a roppant újjászületés dimenziói minél közvetlenebbül mutatkozhassanak meg. A versekben így egymásba borulnak az erdők, diadalmasan a nap elé futnak az utak, a hegyek válla összenő, az éjszakák vándorolnak, a kacagós kedvű házsorok összeölelkeznek, az égbolt szeme felpattan stb. Az aktivizmus újvidéki műhelyében azonban a mindenre kiterjedő, egyetemes megmozgatottság szólamai megkésetten hangzanak föl. A háború és a vesztes forradalmak utáni csönd sokkal inkább a megtörténtek higgadt fölmérését igényelte volna, semmint a gátakat nem ismerő, feltarthatatlanul közelítő harmonikus élet ünneplését.

Nem véletlen, hogy Csuka Zoltánék lírai magatartásának megkésettségére épp Kassák Lajos figyelt föl elsőként. 1922 áprilisában, amikor kezébe kerül Csuka Zoltán *Út* című folyóiratának első száma, még lelkendező nyílt levélben köszönti a vállalkozást, nem sokkal később azonban, Csuka Zoltán és Aranyműves János Lajos költészetét mérlegelve, már fenntartásainak is hangot ad. Abból indul ki, hogy a forradalmak után nagyot fordult a világ, az új irodalmi törekvések képviselői „offenzív állásokból" „defenzív állásokba" verődtek át, következésképpen „dörgedelmes pátoszuk", mely a „harc lendületét" és a „fölébredt önérzet gesztusát" adta az olvasni tudó embernek, mára hitelét vesztette. Minthogy a „puccsok és szónoklatok ideje" éppúgy lejárt, mint a „költők prófétáló és Krisztus-pózos ideje", a művésznek ma mindent elölről kell kezdenie, s „benső életszükségletből meg kell találnia a mai megvert és védekezésre szorított életnek a hangját". Ebből a távlatból állapítja meg aztán Kassák, hogy Csuka Zoltánék mind az ideológia, mind a frazeológia tekintetében maradéktalanul elszakadtak a *Nyugat* „hatvanéves korukban született fiataljaitól", ami nagyon jó, ugyanakkor azonban annyira „terheltek és agyonnyomottak az újabb irányú dolgok olvasásától", hogy saját énjük csak egészen „halványan világít át a patetikusan bő sorok mögül". Éppen ezért, hangoztatja végül, Csuka Zoltánék előbbre jutásának záloga az, hogy ott lépjék ki „első lépéseiket, ahol mi egy periódusunkat befejeztük".

Ezeknek a lépéseknek megtételére azonban Csuka Zoltán nem vállalkozott. Nemcsak hogy nem követte Kassák izmusváltásait, hanem következetesen óvta aktivista költői magatartásának lényegét, még ha időközben verse kisebb-na-

gyobb módosulásokon ment is át. Vitathatatlan, hogy itt-tartózkodása során az expresszionizmuson belül jellegzetes költői korszakokat alakított ki, melyek az aktivista expresszionizmustól a klasszicista expresszionizmusig vezető útját jelzik, mint Bori Imre állapítja meg, ehhez azonban nyomban hozzá kell tenni, hogy a lehetséges korszakhatárok fölöttébb elmosódottak és esetlegesek. A legélesebb határt talán *Fundamentum* című, 1924-ben publikált kötete jelzi, amely, úgyszintén Bori Imre meglátása szerint, egy „elborultabb költői égről énekel, s a versek zöme sem aktivista plakátvers, nem himnusz és zsoltár immár, hanem elégikus panaszdal". Ugyanakkor azonban a kötet verseinek egy másik vonulatában mégis „himnuszba forr a milliók éneke", teljes aktivista orkesztrációval harsan föl Európa, Afrika, Ázsia és Ausztrália „minden elnyomottjának vihardala", s megképlik előttünk a törvényszerűen kiteljesedő jövő távlata is: „bizonyos / hogy fejlődésünk pályája / is megtörhetetlenül biztos ívvel / hajlik az eljövendő esztendők kozmoszába".

Ez a kételyt nem ismerő bizonyosság Csuka Zoltán aktivizmusának mindent meghatározó viszonyítási alapja. Már a húszas évek elején ennek a bizonyosságnak parancsára énekelte, hogy a „napfénytől dús levegősíkságokon / harmóniába szalad a világ", később, a húszas évek második felében ugyanennek a bizonyosságnak a jegyében üzente az olvasónak, hogy „rajtunk át már jelzését küldi az élet, a hiánytalan és egész, az emberi, amely ellenállhatatlan erővel dübörög előre a századok országutain", s végül, a harmincas évek elején, rettenetekkel küzdve már, úgyszintén ennek a bizonyosságnak a birtokában mondta ki, hogy föltétlenül eljön a nap, amikor az elborult szemekről végleg lehull a hályog, és világos lesz minden. Nemcsak azt jelzi ez, hogy Csuka Zoltán tartósan a megálmodott jövő részesének tudja magát, hanem azt is, hogy a világfolyamatot paradox módon benső lélekkel ruházza föl, melynek meglétét és áldásos munkáját eleddig sajnálatos módon elfedték a kaotikus, sötét századok. Ez a „tudás" archimedesi pontja lírájának, segítségével ismételten túl tudja tenni magát a legsúlyosabb pillanatokon is.

Egy helyt azon töpreng el ironikusan, hogy az ember származásáról szóló darwini tanokat sürgősen felül kellene vizsgálni, hiszen a „majom nem irt családot, hazafiasan frankot sem hamisít, nem abortál és tudatos tömeggyilkosságokat sem rendez". A tudat ambivalenciáján azonban már nem tűnődik el, nem kérdez rá, vajon miért van úgy, hogy a tudat egyfelől időtlen idők óta teljességre törő, fönnmaradó alkotásokat hoz létre, másfelől viszont az erőszak és a rombolás vad orgiáit rendezi meg. E kérdés felvetésére egyszerűen nincs szüksége, mert meggyőződése, hogy az ember egyelőre „csírájában alszik még", csak gyökér az élet kezdetén, ám ennek negatív következményeit eliminálni fogják az „elénk futó idők". Másutt a történelem lényegét járja körül, rámutatva, hogy minden prédikáció ellenére ezredévek óta él az erőszak, s hasztalan

álltak útjába, hasztalan senyvedtek börtönökben és harcoltak ellene, a „beteg szadista ösztön"-t nem lehetett visszaszorítani. Ezt a definitívnek látszó tapasztalatot végül mégis ellenpontozza: nyilván lesznek még kataklizmák, „végső agóniájában" nyilván tombol még az erőszak, a pusztulást azonban mindenképpen a végső „emberi nagy kijózanodás" követi majd.

Csuka Zoltán föltétlen jövőtudatának hullámai oly erősek, hogy esetenként túlcsapnak irodalmi múltunk némely jelentős alkotásán is. 1923-ban, Madách születésének centenáriumán verssel tiszteleg a költő előtt, kit meghökkentően „diadalt hirdető síp"-nak nevez, majd radikálisan átértelmezi a *Tragédia* mélyen pesszimista üzenetét: „a nagy emberi tragédiák vállalói vagyunk, / és »küzdve küzdünk« az emberért, / akit te is óhajtottál / és »bízva bízunk« az emberben, / akit a ma látók szemei előtt formál / az idők teremtő ereje".

Abszolutizált hite természetszerűleg több tekintetben is meghatározza a versek szerkezetét, nyelvi megformáltságát. Versei egyrészt az igazságtalanságot, a sötétséget, az elnyomatást, másrészt pedig a minden bizonnyal megvalósuló földi harmóniát, a fényt tematizálják, olyképpen, hogy nagy hányadukban többes szám első személyben szólal meg a lírai én, mintegy ily módon is érzékeltetve, hogy nem bizonytalan, esetleges, nagyon is viszonylagos egyéni reflexiókat, hanem a már látó tömegek igazságait kiáltja világgá. A megsokszorozott lírai én arra hivatott tehát, hogy fölhalmozódott kollektív energiákat demonstráljon. S valójában ugyanezt a funkciót látja el a modern technikai civilizáció vívmányainak gyakori emlegetése is, hisz Csuka Zoltán csakugyan hitte, hogy a lokomotívok, gyárszirénák és aeroplánok énekére holnapra eggyékapcsolódnak a távoli földrészek embermilliói.

Költészetének szembeötlő sajátsága továbbá, hogy Csuka Zoltán mereven, avantgárdos elfogultsággal elzárkózik a hagyományos lírai eszközöktől, kiváltképp a rímtől, melyet avatag, visszahúzó, a fontos dimenziókat elmaszatoló rekvizitumnak tart. „Avas poéták rímjei kongatnak körülöttünk", „a romantika rímes harangjait / kongassák csak az avult poéták", „költőink még egyre faragják a szép rímeket" – sorakoztatja fel rímellenességének gesztusait, nemegyszer pedig a hagyományosságot és a modernséget is beszédes oppozícióba állítja. Egy helyt nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy a „babánk barna szeme" helyett az új költők az üvegről, az ezer színben vibráló, világosságot ontó anyagról és a vasbetonról énekelnek, melyből „új életszimfóniák" törnek fel. Másutt óva inti költőtársait, nehogy a „rádiózongora és a futó filmek fényzenéjének korában dudát vagy ócska lantot" vegyenek kezükbe. Csuka Zoltán tehát nem veszi tekintetbe a régi igazságot, miszerint a tehetséges, ihletett, a „mesterség"-et is alaposan ismerő lírikus úgyszólván minden témából esztétikai evidenciát tud teremteni, hogy tehát egy-egy vers értéke nem a jelképes dudán és a lanton, nem a rímelésen és a „babánk barna szemé"-n múlik, hanem

hogy ki játszik a dudán és a lanton, illetve ki választja a kötött strófaképletek valamelyikét, tegyük föl, „babánk barna szemé"-nek megéneklésére. Azt jelenti ez, hogy Csuka Zoltán a tematikai időszerűséget véli elsődlegesnek, mértékadónak, s mindannak, ami ettől az időszerűségtől elüt, a múltak lomtárában jelöli ki helyét.

Tévedés lenne azonban föltételezni, hogy Csuka Zoltán kizárólag az elévültnek vélt hagyományosságot szeretné kiszorítani az irodalomból. *Az idő megállt* című versében pl. nem csupán a „szavak kongó csigaházába" menekülő, a „csengő-bongó rímekig" visszazüllő költőket marasztalja el, hanem azokat is, akik „dadaizmust és egyéb izmusokat hebegnek". A tematikai időszerűsítés és a programosság korán meglelt útjáról tehát semmilyen irányban nem hajlandó letérni: a poétikai kalandozás már a biztos jövő elárulásával érne föl.

Érdekes módon ennek a következetes eszmei útonlevésnek kedvezőtlen következményeire már a kortársi kritika fölfigyelt. A harmincas évek elején Szirmai Károly mondta ki, hogy Csuka Zoltán közéleti versei, melyekben a ma nagy gondjait veti föl, nélkülözik a megéltséget, a költő ti. „nem bennük áll, hanem rajtuk kívül", s ezért e költemények nem mások, mint egy „humanista statisztikus" pátosszal ellendített jajkiáltásai. Ugyancsak a harmincas évek elején Illyés Gyula is szembenéz költőnk „mindent legyűrő fiatalságá"-nak lírai eredményeivel. Elsőként azt kifogásolja, hogy Csuka Zoltánnak nem élményei vannak, hanem igazságai. Legfeljebb tapasztalatai. De még gyakrabban véleményei. Mindez természetesen minden költőnek van, bizonygatja Illyés, de az „igazi költő igazsága épp azért hat megdönthetetlennek, mert már a vers anyagában benne foglaltatik". Csuka Zoltán viszont a „véleménnyel, az ítélettel kezdi, s az a valóság, amit a költőnek meg kell látnia, legjobb esetben is példa, illusztráció" marad a tétel igazolására. Fordított tehát a módszere. Illyés másik kifogása az, hogy „kollektív szemléletű" költőnk verseiben „kitartóan a világ kellős közepén áll", s valójában „nincs olyan kis gesztusa, amelyhez azonnal ne a fél univerzumot hívná tanúul". Tehetsége akkor nyilatkozik meg, ha „egyszerű, kézzel tapintható dolgokról beszél", Csuka Zoltán azonban „nem tudja megállni, hogy a legcsöndesebb tárgyaihoz is ne állítsa oda hátterül a kozmoszt". Persze hogy nem tudja megállni, fűzném hozzá, hiszen ha megállná, a tiszta jövő képzete óhatatlanul elmosódna, súlyát veszítené.

Mindezzel korántsem azt szeretném sugallni, hogy amit Csuka Zoltán a kor tüneteiről: a „meddő konferenciák"-ról, a „milliók fájó arcá"-ról, a „gyűlölet fényszórói"-ról, a „karrierre vágyó politikusok titkos boszorkánykonyhái"-ról, a „korszakalkotó impotenciá"-ról versbe foglalt, eleve érdektelen. Meglátásai és diagnózisai, sajnos, változatlanul aktuálisak, következésképpen értékesek is, értékük azonban nem annyira esztétikai, hanem inkább etikai jellegű.

Csuka Zoltán intenzív jövővárása ugyanakkor más irányban is meghatározta költészetét. Makacsul fenntartott abszolutizált hite kivételesen nagy helyzeti energiákat halmozott föl, amelyek aztán esetenként szinte robbanva törtek maguknak utat, emlékezetes képsorokkal, futamokkal, látomásokkal ajándékozva meg irodalmunkat. Innen szemlélődve föltétlenül igaza van Szentelekynek, midőn megállapítja, hogy Csuka Zoltán költeményei „páratlanul állnak a modern magyar irodalomban, sőt külföldi hasonlóságok után is hiába keresünk". Minthogy azonban ezek a húszas évek végén és a harmincas évek elején csakugyan páratlan versek a lírikusi magatartás fentebbi ismérvei folytán csak ritkán szerveződhettek „végső szemléleti egésszé", hatásfokuk ma már kisebb, mint lehetett irodalmunk egykori vagy akár tegnapi konstellációiban.

Elhangzott a Csuka Zoltán Műfordító Műhely ürményházi zárórendezvényén, 1998. augusztus 29-én.